

ОПОСЕРЕДКОВАНА ВТОРИННА НОМІНАЦІЯ У МЕДИЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

© Цісар Н., 2006

Розглянуто медичні терміни, що реалізують своє значення тільки з опорою на конкретизатор, з'ясовано типологію формування вторинних медичних значень як явища синсемантиї у порівнянні із автосемантичним терміном.

Here is regarded medical terms realized its meanings only with support of another lexemes (conkretyzator), described typology of forming secondary medical meanings as phenomenon of synsemantics by the comparison with autosemantic term.

Необхідним етапом у пізнанні дійсності є поділ її на складові елементи за посередництвом мовних знаків, тобто за допомогою номінації. Досить часто фахівець з певної галузі знань, у силу своїх психологічних можливостей, створюючи ім'я для нової реалії апелює до попереднього досвіду, що виявляється у процесах мислення: асоціації за подібністю між порівнюваними об'єктами або через їх зіставлення із суміжними предметами, у пошуку аналогій і т. ін. У результаті отримуємо відому вже назву на позначення нового поняття. У цьому й полягає суть вторинної номінації [9, с. 161; 11, с. 129].

На формування нової назви у термінології впливають об'єктивні та суб'єктивні чинники. Серед об'єктивних виділяємо: а) існування нового наукового поняття у поняттєвій системі людини та його реалізація у певній мовній формі; б) відповідність до принципів називання у певній фаховій мові; в) урахування вимог до творення терміна як одиниці наукової мови; г) характерні особливості об'єкта номінації; д) створення мотиваційної бази для номінування нового поняття та ін. До суб'єктивних факторів відносимо: а) попередній досвід суб'єкта, який номінує (освіта, світогляд, мовні уподобання і т. ін.); б) структура свідомості термінолога та особливості його мисленнєвих функцій; в) індивідуальне бачення об'єкта номінації та виділення його характерних складових і т. д.

У процесі створення імені беруть участь чотири елементи:

1. суб'єкт номінації;
2. предмет (денотат), що потребує назви;
3. образ елемента дійсності, його поняттєве наповнення (сигніфікат);
4. мовні засоби вираження денотативно-сигніфікативної віднесеності об'єкта найменування

з позначуваною дійсністю [16, с.73].

На нашу думку, якщо моделювати процес номінації терміна, то варто додати ще один важливий елемент – наявність мотиваційної бази, адже як одну із вимог до існування терміна виділяють його чітку умотивованість [4, с. 84; 5, с. 105]. Щодо штучно утворених слів, які нібито позбавлені умотивованості, то як зауважує Будагов Р.А.: такі слова є поодинокими випадками і не можуть змінити загального мовного стану [2, с. 15].

Розрізняють два види вторинної номінації:

1. непряму;
2. опосередковану [11].

Як наслідок непрямої вторинної номінації отримуємо термін, що функціонує у мові самостійно, без опори на конкретизатор, на відміну від опосередкованої номінації, де значення основного найменування не можливе без значення конкретизатора.

Термін, виникаючи на базі непрямой вторинної номінації на основі значення загальноновживаного слова або значення терміна іншої терміносистеми, отримує іншу денотативно-сигніфікативну віднесеність з мотиваційним зв'язком із значенням мотивувального слова, що проявляється у його самостійності при функціонуванні у текстах певної фахової мови – *автосемантия* (*корсет, мис, покрівля*). Унаслідок опосередкованої вторинної номінації термін змінює свою денотативно-сигніфікативну віднесеність, характеризується умотивованістю, але, крім того, реалізує своє нове значення лише з опорою на сигніфікат конкретизатора – *синсемантия* (*водій ритму, лакуна кісткова*). Фактично, при опосередкованій вторинній номінації з'являється складений термін. Відомо, що у термінології не допускається існування складеного терміна, оскільки він занадто громіздкий (можливий до семи елементів: Блекфена-Дасонда анемія апластична конституційна природжена), а відповідно не утворює похідних термінологічних одиниць. Проте існують і позитивні фактори, оскільки не перевантажується термінологічний склад мови, адже мова розвивається за законом мовної економії (нескінченна кількість нових понять потребує окремих назв), крім того людській свідомості легше сприйняти новий термін з уже відомими складовими елементами, а не запам'ятовувати нове ім'я для нової реалії.

Виникнення нових синсемантичних медичних значень від основного (родового) формує між ними відношення гіперо-гіпонімії:

альтерація	альтерація алергічна
	альтерація вторинна
	альтерація первинна

Загальноновживане значення слова *корінь* мотивує виникнення біологічного терміна і структурує відношення між значеннями у семантичній структурі слова як основне та похідне. Біологічний термін сформувався на базі метафори, що доводить наявність спільної семи «бути основою для існування чого-небудь» і функціонує як автосемантичний термін. Згодом він зумовив появу медичного терміна, дещо змінивши мотиваційну базу – спільною домінуючою семою стала сема «частина органа, розміщена у глибині» (Рис. 1.). Виникнення медичного терміна зумовила зміна денотату та його поняттєвого наповнення, оскільки з'явилося нове поняття і ввійшло як складова одиниця у іншу терміносистему. У свою чергу медичний термін розщепився на низку видових значень з інтегральною семою, що збігається з мотивувальною ознакою і є водночас внутрішньою формою нових термінів, які реалізують своє значення тільки з опорою на конкретизатори «локалізація»: волос, зуб, легені, райдужка, язик. У латинській та англійській мовах спостерігаємо теж родо-видові відношення між значеннями медичного терміна *корінь*: *radix pili* (лат.) – *hair root* (англ.) – корінь волоса (укр.); *radix dentis* (лат.) – *root of tooth* (англ.) – *korzeń zęba* (полс.) – корінь зуба (укр.) і т.д. Існування спільних моделей термінів в неспоріднених мовах англійській та українській підтверджує думку Дж. Лакоффа та М. Джонсона про те, що метафора є основним засобом нашої концептуальної системи, за допомогою якого ми розуміємо і сприймаємо один тип об'єктів у термінах об'єктів іншого типу [8, с. 389], тобто метафоричне мислення властиве для всіх націй, тому зберігаються схожі номінативні механізми.

корінь	1) початок, походження чого-небудь; основа чогось	
	<i>Корінь волоса</i>	Частина волоса, що міститься в товщі шкіри
	<i>Корінь зуба</i>	Частина зуба, розміщена в зубній комірці
	<i>Корінь легені</i>	Сукупність анатомічних утворів, розміщених у ділянці воріт легені
	<i>Корінь райдужки</i>	Частина райдужки на місці переходу її у війкове тіло
2) біолог. частина рослини, яка міститься у землі		<i>Корінь язика</i>
		Задня частина язика, звернена до горла

Рис. 1. Корінь

Загальноновживане значення слова *коло* спричинило розгалуження на низку медичних термінів, об'єднаних спільною семою «кулястість», які вживаються тільки у сполученні з конкретизаторами

«локалізації» – великого мозку, райдужки, війкове; «форми утворення» – артеріальне, кровообігу; «атрибутивності» – велике, мале. Значення фразеологізму *зачароване коло* «скрутне, безвихідне становище» [13; 1, с. 387] мотивує одне із значень медичного терміна. Семантична структура медичного терміна *коло зачароване* складається із кількох значень, що пов'язані між собою мотивувальною ознакою «безвихідь» (Рис. 2.). Такі ж механізми номінації із дрібними відмінностями спостерігаємо у латинській та англійській мовах: коло артеріальне великого мозку (укр.) – *circulus arteriosus cerebri* (лат.) – *arterial circle of cerebrum* (англ.; в англійській мові, як і в українській, теж вживається варіант цього терміна *коло Віллізія – circle of Willis*). Спостерігаємо деякі незначні зміни щодо конкретизаторів: в українській мові конкретизатор вживається у формі звичайного прикметника: велике, мале; а в англійській – у простій формі вищого ступеня порівняння прикметника: *greater, lesser*. На рівні ідіоматики теж зберігаються ідентичні номінативні механізми: коло зачароване (укр.) – *vicious circle* (англ.).

КОЛО	2) предмет, який має форму круга або кільця	1) замкнена крива, всі точки якої однаково віддалені від центра	
		<i>Коло артеріальне великого мозку (коло Віллізія)</i>	Судинне коло, утворене внутрішніми мозковими артеріями
		<i>Коло артеріальне райдужки велике</i>	Сплетення з'єднаних між собою судин у корені райдужки
		<i>Коло артеріальне райдужки мале</i>	Сплетення з'єднаних між собою судин навколо зіниці в стромі райдужки
		<i>Коло війкове</i>	Периферійна частина війкового тіла, що продовжується у власне судинну оболонку ока
		<i>Коло зачароване</i>	1) несприятливе взаємне підсилення двох хворобливих станів; 2) одне з ускладнень гастроентеростомії; 3) безвихідне становище
		<i>Коло кровообігу велике</i>	Відділ кровоносного русла, що починається від лівого шлуночка серця і закінчується судинами, які впадають у праве передсердя
<i>Коло кровообігу мале</i>	Відділ кровоносного русла, що починається від правого шлуночка серця і закінчується судинами, які впадають у ліве передсердя; включає легені		
3) коло як прийменник			

Рис. 2. Коло

Сема «форма кулі» зумовила виникнення із значення загальноживаного слова медичного терміна яблуко (Рис. 3.). Проте медичний термін реалізує своє значення у мові медиків, опираючись на конкретизатори із спільною семою «кулястість»: Адамове та очне. У інших мовах теж спостерігаємо конкретизування терміна: яблуко Адамове (укр.) – *Adam's apple* (англ.) – *jablko Adama* (полс.); яблуко очне (укр.) – *bulbus oculi* (лат.) – *eyeball* (англ.). Конкретизатори терміна яблуко очне у цих мовах позначаються іменниками з різними значеннями, проте зберігають сему «форма кола».

яблуко	2) предмет або плід, що має кулясту форму	1) плід яблуні (переважно кулястої форми)	
		<i>яблуко Адамове</i>	випнута хрящова частина гортані
		<i>яблуко очне</i>	головна частина органа зору; парний кулястий утвір в очній ямці черепа

Рис. 3. Яблуко

Добір конкретизаторів при опосередкованій вторинній номінації не є випадковим, оскільки вони відображають найбільш характерну ознаку нового поняття. Конкретизатори можуть бути у постпозиції або у препозиції стосовно основного компонента складеного терміна. У медичній термінології їх можна систематизувати і виділити окремі типи медичних термінів, що з'явилися внаслідок опосередкованої вторинної номінації:

І найактивніше творять терміни із такими значеннями конкретизаторів:

- «локалізації» (дуга *коміркова*, агрегація *клітин*, канадець *нирки* збірний, закуток *горловий*, чашечка *ниркова*);
- «атрибутивності» (закрутка *вискова* *верхня*, живіт *гострий*, горбок *малий*, лабіринт *решітчастий**, крило *сіре*);
- «форма утворення» (кулька *дентину*, канал *альвеолярний*, завіса *водяна*);
- «функційне призначення» (активатор *росту*, годинник *акушерський*, олівець *лікарський*, камера *дезінфекційна*);
- «на честь винахідника» (борозна *Адамса*, *Аллеманна* синдром, вузлики *Альбіні*, канал *Алькока*, хвороба *Бюржера*, ознака *Гауса*, пучок *Голля*, кільце *Кайзера-Фляйшера*);
- «міфологічні мотиви» (намисто *Венери*, *Антонів* вогонь, яблуко *Адамова*, голова *Медузи*).

II за структурними особливостями терміна з конкретизатором:

- двоелементні (вони становлять більш чисельну групу, ніж багатоелементні складені терміни) (*лабіринт завитковий*, *лакуна судинна*, *долинка мозочка*, *ямочки грануляції*, *лімб рогівки*, хвороба *Шпренгеля*);
- багатоелементні:
- триелементні (*сплетення зубне* *верхнє*, *чашки нирки* *малі*, *часточка загрудинної залози*, *частка великого мозку*, *центр нервової системи*);
- чотириелементні (*частина коміркова* *нижньої щелепи*, *складка півмісяцева* *сполучної оболонки*);
- п'ятиелементні (*Цибулина* *внутрішньої яремної вени* *верхня*, *недостатність кори надниркових залоз* *гостра*).

III за частиномовним вираженням елементів складеного терміна:

- іменник + іменник (*шийка* *зуба*, *шов* *нерва*, *черв'як* *мозочка*, *рефлекс* *Якобсона*, *язичок* *мозочка*, *операція* *Шредера*)
- іменник + прикметник (*ячмінь* *внутрішній* (*зовнішній*), *щілини* *тканинні*, *щиток* *верхній*, *шина* *гіпсова*, *хліб* *п'яний*)
- іменник + прикметник + іменник (*шар* *блискучий* *епідермісу*, *шар* *молекулярний* *мозочка*)
- іменник + прикметник + прикметник + іменник (*ямка* *бічна* *великого мозку*, *шлях* *четвертий* *головного мозку*);
- іменник + прикметник + прикметник (*ямка* *надключична* *велика*, *ядро* *оливне* *верхнє*, *щілина* *голосова* *несправжня*, *шляхи* *нервові* *асоціативні*, *хід* *епітеліальний* *куприковий*, *протока* *загальна* *жовчна*);

Лише як поодинокі випадки вживаються такі конструкції: іменник + іменник + прикметник + іменник + прикметник (*ядра* *шляху* *спинномозкового нерва* *трійчастого*); іменник + іменник + прикметник + прикметник (*ядра* *тіла* *колінчастого* *присереднього*); іменник + іменник + прикметник (*спайка* *повік* *присередня*); іменник + іменник + іменник (*шлях* *передачі* *інфекції*); іменник + прикметник + прикметник + іменник + іменник (*шар* *зернистий* *вторинного* *фолікула* *яєчника*).

Термін може мати один або кілька конкретизаторів, які вибудовують систему із відношенням варіантності та антонімії (протиставлення) між ними. Спостерігаємо тенденцію до послідовності у антонімічних парах при номінації термінів: *альтерація* *вторинна* – *первинна*; *антагонізм* *абсолютний-відносний*, *двобічний-одобічний*, *прямий-непрямий*, *конкурентний-неконкурентний*; *відхилення* *назад-наперед*; *волокна* *дугоподібні*** *зовнішні-внутрішні*; *борозна* *спіральна* *внутрішня-зовнішня*; *вивих* *неповний-частковий-повний*; *дуга* *долонна* *глибока-поверхнева*; *закуток* *дванадцятипалий* *верхній-нижній*; *канатик* *задній-передній*; *кільце* *пахвинне* *глибоке-поверхнєве*; *кривина* *шлунка* *велика-мала*; *гальмування* *макроптичні* – *нормоптичні* – *мікроптичні*; *горбик* *верхній-нижній*; *горбок* *великий-малий*; *ланка* *аферентна-еферентна* та ін.

* гратчастий – ред.

** дугуваті – ред.

Явище варіантності конкретизаторів досить поширене у медичній термінології. Термін може мати один або кілька таких варіантів: *Кюрі-терапія* – терапія *Радієва*, криз *відторгнення* – криза *відкидання*, конституція *атлетична* – конституція *нормостенічна*, коло *артеріальне великого мозку* – коло *Віллізії* – многокутник *артеріальний* та ін. У будь-якій системі, а тим більше у системі мовних позначень, явище варіантності небажане, оскільки воно може призводити до непорозумінь при функціонуванні таких варіантів у фахових текстах. Наявність варіантів у мові медиків свідчить про незавершеність формування та становлення медичної термінології на сучасному етапі. Перед дослідниками постає важливе завдання виробити низку критеріїв для відбору найоптимальнішого, дослідивши номінацію кожного із варіантів, закріпити як нормативний певний варіант терміна.

Як одну із особливостей творення медичної термінології можна виділити номінацію термінів на честь автора (епоніми). Іменами винахідників названі хвороби, синдроми, симптоми, клітини, віруси, мікроорганізми, волокна, речовини, методи, способи, реакції, формули, тести, операції та ін. Такий тип номінації має відмінності у медичній термінології та загальнонавчальній мові, напр. *хвороба Бехтерева*: у медицині – це хвороба названа на честь її винахідника, у загальнонародній мові – це носій хвороби. Відбулася метонімія у напрямку «винахідник» – «носій», при чому метонімія у загальнонародній мові характеризується об'єктивністю (носіїв може бути багато), у фаховій мові медиків – поєднання суб'єктивного з об'єктивним (винахідник один, а термін багатомовний).

Таким чином, явище опосередкованої вторинної номінації досить продуктивний спосіб позначення нової реалії. Унаслідок опосередкованої вторинної номінації утворюється складений термін із основним значенням, що конкретизується сигніфікатом іншого слова. Конкретизатори піддаються структуруванню, що свідчить про певні закономірності у вторинних називаннях. Вони вступають у відношення варіантності та протиставлення, що є показником системності номінативних процесів. Проте наявність варіантів у мові науки вимагає утвердження одного із них як нормативного і спонукає дослідників до їх детального вивчення.

Послідовність механізмів вторинного називання одиниць медичної термінології у різних мовах відображає ідентичну мисленнєву структуру людини незалежно від її приналежності до певної нації і може претендувати на статус мовної універсалії.

1. Бугулов Е. Н. *Метафора как словообразовательное средство в английской научной терминологии*. – К., 1979. – 22 с.
2. Будагов Р. А. *Очерки по языкознанию*. – М., 1953. – 280 с.
3. Вовк В. Н. *Языковая метафора в художественной речи (Природа вторичной номинации)*. – К., 1986. – С. 8–46.
4. Капанадзе Л. А. *О понятии «термин» и «терминология» // Развитие лексики современного русского языка*. – М., 1965. – С. 75–85.
5. Кияк Т. Р. *Мотивування як один із критеріїв добору термінологічної лексики // Науково-технічний прогрес і проблеми термінології*. – К., 1980. – С. 106–107.
6. Кияк Т. Р. *Лингвистические аспекты терминологии*. – К., 1989.
7. Кочерган М. *Лексична сполучуваність і семна структура слова // Мовознавство*. – 1984. – № 1. – С. 25–32.
8. Лакофф Дж., Джонсон М. *Метафори, которми мы живем // Теория метафоры*. – М., 1990. – С. 387–415.
9. Панько Т. І., Кочан І. М., Мацюк Г. П. *Українське термінознавство*. – Львів, 1994.
10. *Словник української мови: в 11 т.* – К., 1970–1980.
11. Телия В. Н. *Вторичная номинация и ее виды // Языковая номинация. Виды наименований*. – М., 1977. – С. 129–222.
12. *Українсько-латинсько-англійський медичний тлумачний словник: у 2 т.* – Львів, 1995.
13. *Фразеологічний словник української мови у 2 т.* – К., 1999.
14. Ходаковська О. О. *Співвіднесеність понять «норма» та «варіантність». Варіантність і синонімія // Лінгвістичні дослідження. Збірн. наук. праць*. – Х., 2004. – В. 14. – С. 26–32.
15. Червяк П. Р. *Медицина енциклопедія*. – К.: Просвіта, 2001.
16. *Языковая номинация. Общие вопросы*. – М., 1977. – 358 с.
17. *Inny słownik języka Polskiego PWN*. – Warszawa, 2000. – 2t.
18. *Scott, Foresman Advanced Dictionary*. – Illinois, 1983.
19. *The New Webster's Encyclopedic Dictionary of the English Language including the Dictionary of Synonyms and Twelve Supplementary Reference Sections*. – Chicago, 1970.